

УДК 329.71(477)“1990”

Е. С. Андрющенко

ПАРАМІЛІТАРНІ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ 90-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню найбільш відомих та активних українських націоналістичних парамілітарних організацій 90-х років ХХ століття. Розглянуто діяльність цих формувань та заходи держави, яка намагалася припинити їхнє існування. Охарактеризовано внутрішню структуру та характерні ознаки цих організацій. Оцінено вплив парамілітарних формувань на суспільно-політичні процеси в країні.

Ключові слова: парамілітарні організації, націоналізм, УНА-УНСО, «Тризуб», Варта ДСУ, «Патріот України».

Одним із невід'ємних елементів діяльності більшості націоналістичних організацій незалежної України є парамілітарний компонент. Парамілітарні (воєнізовані) організації – умовний термін, який в даному випадку використовують для позначення недержавних об'єднань, що використовують або можуть використати зброю для досягнення власних цілей (зазвичай політичних). В Україні націоналістичні парамілітарні організації були переважно структурними підрозділами відповідних політичних партій, але іноді вони мали характер самостійних утворень.

Першою подібною широко відомою організацією у часи «перебудови» стала Варта Руху. Народний рух України, що розгорнув активну діяльність наприкінці 1980-х років, під час проведення масових заходів нерідко стикався з протидією з боку держави та населення. Міліція та КДБ, що зазвичай вже не наважувалися відкрито вдаватися до радикальних дій по відношенню до опозиції (побиття, масові арешти), іноді використовували для цих цілей різноманітні провокації, підбурюючи громадян до агресії стосовно націонал-демократів. В цих умовах Рух утворив Варту, що мала охороняти заходи НРУ. Засновником та лідером Варти у 1989 році став львівський лікар, а разом з тим тренер з карате Ярослав Андрушків. Його першим заступником став інший молодий лікар Юрій Криворучко. До Варти набирали переважно молодих, фізично розвинених «рухівців», що постійно тренувались та в разі небезпеки могли захистити учасників того чи іншого заходу (мітингу, ходи, з'їзду). Варта Руху проіснувала до 1991 року. В умовах Незалежності потреба в такій структурі для все більш поміркованого НРУ відпала.

В наступні роки найбільш активно «силові» та воєнізовані структури створювали націоналістичні партії.

Предметом даного дослідження стали чотири відомі у відповідних колах та потужні українські націоналістичні парамілітарні організації 1990-х років: Українська народна самооборона (УНСО), Варта ДСУ, Громадська спортивно-патріотична організація (з 1999 року – Всеукраїнська організація) «Тризуб» імені Степана Бандери та Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України». До дослідження не увійшли менш масштабні організації, які існували в Україні у вказаний період. Кількість членів таких структур, як правило, не перевищувала декількох десятків чоловік, термін активності тривав не більше одного-двох років, а головне – ці організації жодним чином не впливали на суспільно-політичні процеси в країні (навіть на регіональному рівні).

Тема українських націоналістичних парамілітарних організацій досі лишається фактично недослідженою. Декілька узагальнюючих праць з історії новітніх вітчизняних націоналістів належить політологу В. Кулику [1-3]. Сповненими штамів та хибних стереотипів є праці російських політологів Д. Плотнікова [4] та А. Трофімова [5]. Діяльності українських праворадикальних партій (в тому числі – націоналістичних) присвячене дослідження А. Умландта та А. Шеховцова [6], але його автори звертають увагу перш за все на суто політичну діяльність націоналістів, в тому числі – на участь у виборах.

Єдиним опублікованим на сьогодні дослідженням, що стосується парамілітарного аспекту діяльності українських націоналістів, є стаття члена однієї з таких організацій (УНСО), учасника декількох війн В.Мирончука у журналі «Однострій» [7; 8], в якій він простежує шлях УНА-УНСО з 1990 по 2000 роки, чітко та детально описує структуру та символіку організації.

При написанні даної праці автор використовував широку джерельну базу. Серед державних актів та документів цікавими для дослідження є ті, які стосувалися заходів держави щодо заборони парамілітарних організацій. Документи власне цих організацій (та відповідних політичних партій) були опубліковані у мережі Інтернет або зберігаються у приватних архівах учасників подій. Ці документи могли бути як офіційними (статути, програми), так і неофіційними (агітаційні матеріали, збірки ідеологічних праць і т.п.). Вони дозволяють скласти більш чітке уявлення про ідеологію кожної організації, ставлення до тих чи інших подій, політичних сил та діячів.

Окрему групу письмових джерел складає періодична преса (газети та журнали). Періодику можна поділити на організаційну та офіційну. Організаційна періодика, окрім ідеологічних матеріалів, зазвичай містить також хроніку діяльності організацій, хоча для таких матеріалів доволі часто властиві перебільшення або тлумачення подій виходячи з власних інтересів. Що стосується позаорганізаційних видань, то до такого типу джерел слід ставитись не менш критично: для ЗМІ (особливо у випадку з парамілітарними організаціями) цілком властиві заангажованість, суб'єктивне трактування подій, а ще частіше – «полювання за сенсаціями», що змушує подавати недостовірну та неперевірену інформацію (в першу чергу це стосується закордонних війн УНСО).

Дуже важливою для даного дослідження групою джерел є спогади учасників подій. Частина з них опублікована у вигляді мемуарів. З діяльністю українських парамілітарних організацій пов'язано три таких видання. Це «Війна у натовпі» Дмитра Корчинського (у співавторстві з В'ячеславом Артеменком, Валерієм Бобровичем, Володимиром Ущатовським та іншими) [9], «На задворках Совдепии» Валерія Чечила [10] та «Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима» Валерія Бобровича [11]. Всі три книги присвячені діяльності УНА-УНСО, і центральне місце в них знов займають бойові дії організації за межами України. необхідно додати, що, за оцінкою деяких експертів та свідків тих подій, окремі описані епізоди викликають сумніви (цілком можливими є перебільшення масштабу тих чи інших подій, а також власного місця в цих подіях).

Інші спогади людей, що мали відношення до вказаних організацій, були зібрані під час інтерв'ю автора з цими людьми. Автор провів близько двох десятків інтерв'ювань колишніх та дійсних членів парамілітарних організацій (в тому числі – керівників) у чотирьох містах України. Специфічним моментом дослідження воєнізованих структур є небажання деяких респондентів згадувати певні епізоди (в першу чергу – участь у військових протистояннях), насамперед через передбачену законодавством кримінальну відповідальність за них. Такі співрозмовники або взагалі відмовлялися порушувати ці питання, або говорили натяками, не спростовуючи та не підтверджуючи тих чи інших подій. Найбільш цінними для розкриття даної теми стали інтерв'ю з Віталієм Применком, Ігорем Мазуром, Владиславом Мирончуком, Вадимом Рябченком, Андрієм Парубієм, Олександром Черненком, Володимиром Москаленком, Ігорем Іванченком, Дмитром Ярошем, Володимиром Ущатовським [12-21].

Використовував автор і зображальні джерела. До таких відносяться фото- та відеодокументи. Фотодокументи наявні як в мережі Інтернет, так і в приватних архівах. Автор використовував фотографії з архівів Владислава Мирончука (УНА-УНСО), Олександра Черненка (ДСУ), Сергія Мороза («Тризуб»).

Фотодокументи дозволяють отримати уявлення про акції за участю тієї чи іншої організації, приблизну кількість людей в місцевих осередках, віковий та статевий склад, еволюцію символіки тощо.

До відеодокументів ми можемо віднести три документальних фільми, в яких відображено різні епізоди діяльності УНА-УНСО. «Тіні війни» Георгія Гонгадзе (1994 р.) присвячено українським добровольцям у Абхазії. Центральне місце у «Хресній дорозі» Павла Мовчана (1995 р.) займають сутички «унсовців» з міліцією під час поховання Патріарха Володимира. Андрій Шевченко у фільмі «Обличчя протесту» (2005 р.) розповідає про хід акції «Україна без Кучми».

Основних напрямків діяльності націоналістичних воєнізованих формувань було три (перші дві – стратегічні, на довгу перспективу, третя, навпаки, виходила із нагальних потреб):

1. У разі вторгнення на територію України зовнішнього ворога (а така перспектива в 1990-х роках здавалося дуже ймовірною) – захистити незалежність та територіальну цілісність держави.

2. У випадку громадянської війни або революції (можливість такого розвитку подій теж не виключалася) – силовими методами сприяти приходу до влади в країні націоналістів (в першу чергу – тієї партії чи організації, яка утворила відповідну парамілітарні структури).

3. Протистояння політичним опонентам, до того ж як у формі захисту (охорона націоналістичних заходів), так і у формі нападу (протидія таким самим заходам ідеологічних супротивників).

Загалом всі українські націоналістичні парамілітарні формування мали свої характерні ознаки, цілком властиві і для подібних організацій інших країн. Зупинимось на цих ознаках детальніше.

Одна з найважливіших ознак воєнізованих формувань – наявність ієрархії, військової дисципліни, чіткої структури.

В кожній організації існувала система звань. В українських націоналістів ці звання були як загальновійськові (майор, полковник), так і запозичені в козацтва (булавний, сотник) або в УСС та УПА (чотовий, ройовий). Доволі часто засоби масової інформації (особливо ті, які подавали інформацію про діяльність зазначених організацій в негативному світлі) підкреслювали невизнання організаційних звань державою та подавали їхні назви у лапках: «сотник», «полковник» і т.п. [22]. Військова дисципліна передбачала обов'язкове виконання наказу старшого за званням. За невиконання було передбачене покарання – від «буків» (сильних ударів палицею по сідницях) до виключення з лав організації. В УНСО в умовах військового часу найбільш тяжким покаранням був розстріл (проте до цієї міри жодного разу не вдалося) [7].

Структура організацій зазвичай передбачала наявність проводу (центрального керівний орган, в багатьох випадках був спільний з відповідною партією) та територіальних підрозділів. Назви цих підрозділів також були запозичені в сучасній армії (полк) або з історії українського війська (Кіш, курінь). До того ж варто зауважити, що назви підрозділів дуже часто були прив'язані саме до території, а не до кількості людей (наприклад, сотнею називалися переважно обласні загони, а бійців у такому загоні міг бути десяток, а то й менше).

Не менш важлива риса воєнізованих формувань – регулярна військова підготовка. Необхідні навички та вміння члени організацій (в першу чергу ті, хто не проходив службу в армії) отримували в першу чергу на вишколах – тривалих зборах з відповідними заняттями. Найбільш розповсюдженою формою вишколу є польовий вишкіл, який передбачає таборування за межами міста (ліс, рідше – гори, степ). Що стосується періодичності, масштабів та тривалості вишколів, то все залежало від конкретної організації, її активності в той момент, а також регіону, але в середньому можна навести наступні цифри: деякі активні міські та районні осередки проводили невеликі (до 20, а іноді до 10 чоловік, тривалістю 1-2 доби) вишколи щомісяця

або декілька разів на місяць; обласні загони (або загони декількох сусідніх областей) збирали до декілька десятків чоловік кожні 2-4 місяця (такі вишколи тривали найчастіше 3-4 дні); нарешті, найбільші всеукраїнські вишколи проводилися 1-2 рази на рік, продовжувалися 5-10 днів та більше, а їхніми учасниками ставали від кількох десятків до декількох сотень бійців. Обов'язковою умовою участі у вишколі було дотримання жорсткої дисципліни, одним з найперших правил був «сухий закон» (так само і під час серйозних акцій). До вишкільної програми зазвичай входили загальна фізична, ідеологічна, стройова підготовка, орієнтування на місцевості, самозахист зі зброєю та без, основи військової справи та медичної допомоги. Іноді програма залежала від контингенту учасників: новачкам та прихильникам організації давали «початковий курс», досвідчених перевірених бійців вчили більш серйозним речам. Існували «старшинські» вишколи, де командирів підрозділів різних рівнів вчили керувати [20]. Окрім польових вишколів існували ще й міські, які проходили у приміщенні та на яких увагу було зосереджено на теорії та ідеологічних питаннях. Інструкторами на вишколах були як більш досвідчені члени організацій, так і спеціалісти, яких запрошували «ззовні». Траплялися випадки, коли завдяки контактам націоналістів із армією та симпатіям до відповідних ідей з боку окремих офіцерів вдавалося організувати вишкіл на території військової частини (і інструкторами в цьому випадку були професійні військові) [17].

Ще одна, на цей раз зовнішня ознака всіх парамілітарних організацій – власна символіка. Це, перш за все, прапор та емблема організації. Символом УНСО був «єрусалимський хрест» з тризубом та назвою організації (прапор – емблема на червоному тлі; слід додати, що символіка УНСО використовувалася для УНА-УНСО набагато частіше, ніж маловідома символіка УНА). «Тризуб» для власної ідентифікації використовував «оунівський» хрестомеч. На емблемі ДСУ було зображено вписаний у фігуру сокола тризуб (знамена організації – малинові з тим же символом). Прапор «Патріота України» – символ «Ідея Нації» (монограма з латинських літер I та N) чорного кольору на жовтому тлі. Ще один засіб зовнішньої ідентифікації цих організацій – однострій. Як і аналогічні формування у всьому світі, українські парамілітарні структури використовували переважно армійський камуфляжний одяг (в ті часи найбільш розповсюдженим був український камуфляж), який водночас був практичним та зовнішньо ефектним (використовувався як на «парадних» заходах, так і на вишколах). В якості головного убору зазвичай використовувалися військові берети (значно рідше, переважно на ранніх етапах, використовувалися і так звані «мазепинки» – кашкети з клиноподібним розрізом, які були однією з характерних ознак бійців УСС). Виділявся в цьому плані лише «Патріот України», члени якого використовували специфічний, більш «парадний» однострій на основі світлих сорочок, темних краваток та штанів [16] харківське відділення УНСО, яке до 1995 року існувало автономно (не підпорядковуючись київському керівництву) та використовувало чорні однострої [7]. Всі організації крім Варти ДСУ [17] використовували шеврони або наруканні пов'язки з символікою організації, які були невід'ємним елементом однострою.

Не слід плутати власне парамілітарні політичні організації та подібні до них структури, що також відповідають всім або деяким вказаним ознакам. Йдеться перш за все про молодіжні спортивно-патріотичні організації (Спілка української молоді, Організація української молоді «Спадщина», «Пласт» та інші). Провести чітку межу, що розділяє ці дві категорії, вкрай важко. Спортивно-патріотичні організації зазвичай так само мають ієрархію та дисципліну, символіку та однострої, проводять вишколи з елементами військової підготовки. Розділити ці групи організацій, користуючись інформацією у їхніх установчих документах, теж неможливо. Воєнізовані організації намагались ніколи не визнавати себе (принаймні офіційно) такими. Аби отримати реєстрацію, вони характеризували себе як «Громадська спортивно-патріотична організація» («Тризуб»), «Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України» («Патріот України»), а декларовані цілі, завдання та методи діяльності рідко відповідали дійсним. Загалом, спостерігаючи акції та вишколи парамілітарних та молодіжних спортивно-патріотичних організацій, можна зробити висновок, що в перших військова та фізична підготовка займала центральне місце, крім того, передбачалося, що отримані вміння та навички мають бути використані на практиці (акції «прямої дії», революція, війна і т.д.); в других ця підготовка виконувала скоріше допоміжну роль та мала на меті скоріше пропаганду активного, здорового способу життя та занять спортом серед молодих патріотів. Слід також зауважити, що в деяких воєнізованих організаціях були молодіжні спортивно-патріотичні відділення (в «Тризубу» був свій «резерв організації» для юнацтва 14-18 років [23], в «Патріота України» цю роль виконувала Організація української молоді «Спадщина» [24], яку колись очолював засновник ПУ Андрій Парубій), в яких молодь отримувала початкові вміння й навички та проходила «полегшений» варіант підготовки, щоб після набуття необхідного досвіду або досягнення певного віку за наявності бажання вступити вже до «дорослої» парамілітарної структури.

До воєнізованих формувань можна віднести і сучасні козацькі організації, точніше, ту їхню частину, яка займається саме військовою підготовкою (серед них чимало тих, що сповідують ідеологію українського націоналізму). Однак козацтво є своєрідним середовищем, що має свою специфіку та потребує окремого дослідження.

Однією з важливих передумов створення парамілітарних організацій була слабкість Збройних сил України. Падіння престижу армії, незадовільний фінансовий стан, невирішеність питання щодо флоту – все це підштовхувало патріотично налаштованих громадян (зокрема – військових у відставці) шукати якусь альтернативу ЗСУ.

Взагалі військових (переважно у відставці) у лавах парамілітарних організацій було чимало. Більша частина колишніх солдат та офіцерів долучалася до націоналістичних об'єднань з ідеологічних міркувань,

однак (в першу чергу в єдиній організації, що офіційно воювала за кордоном – УНА-УНСО) були й авантюристи, які просто не могли реалізувати себе у мирному житті [13]; дехто відверто прагнув заробити на війні (питання, наскільки прибутковими були для націоналістів чужі конфлікти, лишається відкритим). Так чи інакше, практично в кожному обласному осередку парамілітарних організацій були люди, що мали реальний бойовий досвід (більша частина з них – «афганці»).

В часи створення та становлення Збройних Сил України націоналісти підтримували українську армію, в першу чергу морально, особливо там, де її становище було найбільш важким, тобто в Криму [19].

Про участь військових у підготовці членів націоналістичних організацій вже було згадано.

У будь-якій країні основою більшості парамілітарних організацій (та й взагалі – радикальних політичних рухів) є молодь з властивими їй ідеалізмом та максималізмом. Важливим фактором залучення молоді до подібних структур у всіх пострадянських країнах став незадовільний стан молодіжної політики. Радянська система виховання дітей та юнацтва зникла, нова (державна) знаходилась у стадії становлення. В цих умовах велика кількість підлітків не знаходила собі іншого способу проведення часу, ніж вживання алкоголю чи наркотиків. Для іншої частини молодих людей (відносно невеликої) альтернативою стали саме воєнізовані організації. «Військова романтика» (починаючи із зовнішніх проявів – використання армійських одностроїв), заняття спортом, патріотичне виховання – багатьох це приваблювало більше, ніж «вулиця».

Обмежень щодо прийняття людини до лав парамілітарних організацій зазвичай не існувало. Головним було бажання людини, а її вік, стан здоров'я, навіть національність (наприклад, в київському УНСО певний час було два африканця [7]) у розрахунок не бралися. До національності кандидата прискіпливо ставились хіба що у Варті ДСУ – у статуті ДСУ зазначалося, що організація «об'єднує в своїх рядах етнічних українців» [25]. Зі зрозумілих причин жінки до подібних структур ішли нечасто, однак такі випадки бували.

Для деяких парамілітарних організацій (в першу чергу – «Тризубу» [26] та УНСО [27]) важливим елементом була релігія. Як організації в цілому, так і місцеві осередки іноді мали своїх капеланів, після акцій та вишколів іноді проводилися служби.

Визначити точну кількість людей, що належали до націоналістичних напіввійськових утворень, практично неможливо. Цьому сприяє декілька факторів:

1. Облікові документи, анкети, організаційні посвідчення не дають змоги об'єктивно визначити кількість людей. Парамілітарні організації далеко не завжди були офіційно зареєстрованими. Деякі з них доволі активно діяли, поки на папері їх «не існувало». Дуже часто керівництво організацій, готуючись до арештів та обшуків, знищувало всю документацію, в тому числі – щодо членства [19].

2. Іноді спостерігалася протилежна тенденція, коли кількість зареєстрованих членів організації була доволі значною, проте більшість складала «мертві душі», що активно діяльністю не займалися (щоправда, це є більш характерним для політичних партій).

3. Представники радикальних організацій (не тільки українських) часто схильні перебільшувати (свідомо та несвідомо) у питаннях про кількість людей. Певну зацікавленість в цьому питанні мають також правоохоронні органи та більшість ЗМІ. Тому до їхніх оцінок треба ставитись критично.

Виходячи з цього, автор намагався проаналізувати оцінки представників, прихильників та опонентів націоналістів, а також нейтрально налаштованих дослідників. Отже, для наступних організацій можна зазначити таку кількість активних членів (у роки найбільшого розквіту, в дужках зазначено ці роки):

- УНСО (1992-1995 рр.): до 5000;
- Варта ДСУ (1993-1995 рр.): близько 200;
- «Тризуб» (1995-1996 рр.): 2000-3000;
- «Патріот України» (1999-2001 рр.): 300-400.

Дуже часто парамілітарні організації політичного спрямування стають небажаним явищем для державної влади. Радикальні угруповання можуть нести певну загрозу для спокою та стабільності в країні. Воєнізовані структури – потенційні ініціатори або учасники повалення існуючого режиму у слабкій державі з високим рівнем невдоволеності населення. Крім того, протистояння між такими організаціями, що представляють різні політичні полюси, може призвести до громадянської війни. Тому кожна держава намагається або взяти під контроль такі структури, або знищити їх, і Україна не стала виключенням.

Простежимо історію діяльності кожної вказаної організації у 1991-2001 роках та дії державних органів, спрямовані на знищення цих організацій.

Найбільш масовою та відомою парамілітарною організацією незалежної України є Українська народна самооборона (УНСО), що є структурою Української національної асамблеї (найчастіше використовується подвійна назва – УНА-УНСО).

УНСО було засновано з ініціативи Української міжпартійної асамблеї (УМА, незабаром було перейменовано на УНА) в серпні 1991 року, під час заколоту ГКЧП. Після проголошення надзвичайного стану в Києві та Львові почали формуватися «загони самооборони» переважно з патріотично налаштованої молоді для захисту суверенітету країни у випадку введення військ до українських міст [9, с. 126]. Як було вказано у «Положенні про Українську Народну Самооборону», «свої традиції УНСО перебирає від формувань Вільного Козацтва та Української Народної Самооборони часів громадянської та другої світової воєн» [28]. Як відомо, пучк доволі швидко провалився, але організація під назвою УНСО залишилася. Формально головою «самооборони» був голова УНА Юрій Шухевич, однак через вік та стан здоров'я (нагадаємо, що під час ув'язнення у радянських таборих син командира УПА втратив зір) він не мав реальної можливості впливати на процеси в організації. Де-факто керівником УНСО в цей період стає

київський активіст УМА (який увійшов до УМА на чолі націоналістичної фракції Спілки незалежної української молоді) Дмитро Корчинський. Цікавим фактом є те, що серед перших заходів УНСО були спільні дії організації з міліцією: націоналісти разом з правоохоронцями здійснювали митний контроль на залізничному транспорті та патрулювали ринки [14]. Це був чи не єдиний випадок, коли ця структура діяла спільно з правоохоронними органами. Першими публічними акціями УНСО стали протистояння прихильникам комуністичних ідей в центрі Києва 7 листопада 1991 року, а також низка бійок зі столичними російськими шовіністами.

У лютому-березні 1992 року декілька сотень бійців УНСО беруть участь у «поході на Крим», метою якого була «демонстрація сили» місцевим сепаратистам. В той же час УНСО починає співпрацю з новоутвореною Українською Православною Церквою (Київського Патріархату), що полягала перш за все у забезпеченні останнім силової підтримки під час боротьби за відокремлення від УПЦ. На практиці це означало охорону тих спірних об'єктів, які контролював Київський Патріархат (наприклад, столичного Володимирського собору), та, навпаки, спроби захоплення культових споруд, що залишалися за Московським Патріархатом (найгучніший епізод – штурм Києво-Печерської Лаври).

Саме в цей час УНСО стає відомою по всій Україні організацією. Декілька наступних років рейтинг «самооборони» тільки зростає, відповідно, постійно відбувається прихід нових людей. Найпотужнішими були наступні обласні організації: Київська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Полтавська, Харківська, Донецька та Одеська [13]. Були і спроби утворити дієві осередки організації за межами України, переважно у прикордонних районах.

Влітку 1992 року УНСО вперше прийняла участь у збройному конфлікті. Це була війна у Придністров'ї. На той час серед жителів цього регіону проукраїнські погляди були доволі популярними. Проте офіційний Київ займав позицію підтримки територіальної цілісності Молдови. Тоді придністровські українські організації налагодили контакти з керівництвом УНА, і загони УНСО (за різними даними, від 150 до 400 чоловік, деякі джерела називають навіть стверджують про 1500 бійців [7]) відправилися до бунтівної республіки. В деяких районах ПМР УНСО відіграла доволі значну роль та стала суб'єктом місцевої політики. Однак вже у липні того ж року Леонід Кравчук підписав указ про виведення всіх українських добровольчих сил з території конфлікту, і УНСО змушене було підкоритися. Біля півсотні «унсовців» отримали медаль «Захисник Придністров'я».

У 1993 році бійці УНСО воювали у Абхазії на боці Грузії, у 1995р. – в Чечні, підтримуючи війська Джохара Дудаєва. Про ці військові кампанії написано достатньо, тому не будемо зупинятися на них детально. Лише відзначимо, що в Абхазії загинуло семеро «унсовців». Скільки організація втратила у Ічкерії, достеменно невідомо (так само існують різні дані щодо кількості українських добровольців на території республіки). Вище керівництво Грузії та ЧРІ високо оцінило підтримку «унсовців», нагородивши українців почесними державними відзнаками.

Перші два роки існування незалежної України влада майже не реагувала на діяльність парамілітарних організацій (а точніше, єдиною на той час активної структури – УНСО). Держава мала безліч інших проблем, і сил на приборкання націоналістів, очевидно, не було [1, с. 158]. Ситуація змінилася у 1993 році, після участі УНСО у війні в Абхазії. Інформація про загибель російських військових від рук українських добровольців доволі швидко дійшла до керівництва обох держав. Деякі джерела стверджують, що Леонід Кравчук мав розмову з Борисом Єльциним на цю тему та пообіцяв «розібратися» [14].

Незабаром, 11 листопада 1993 року, Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України», згідно з яким встановлювалася кримінальна відповідальність за участь у збройних конфліктах інших держав, створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань, найманство. Порушення цього Закону передбачало ліквідацію організації, яка займається створенням воєнізованої структури, а її учасникам — ув'язнення на строк від двох до восьми років, керівникам — від трьох до десяти [29]. Стаття 187-6 Кримінального кодексу пізніше отримала в націоналістичних колах назву «унсовська». Миттєвої автоматичної ліквідації УНСО не відбулося, однак законодавчу базу для цього було підготовлено.

У 1994 році починаються обшуки в офісах та помешканнях членів УНСО. Декілька разів «Беркут» затримував або намагався затримати учасників вишкочів на Київщині. Проти десяти «унсовців» в цей час було заведено кримінальні справи. Деякі з них опинилися під вартою, проте незабаром вийшли на волю.

Прийнятим законом пояснюється небажання багатьох членів УНСО офіційно визнавати свою участь у Першій Чеченській війні. У Придністров'ї та Абхазії вони встигли побувати ще до прийняття закону, тому це не є його порушенням, а у Чечні – вже після.

Каталізатором для подальших дій проти УНА-УНСО стали відомі події «чорного вівторка» – масові заворушення від час поховання Патріарха Київського і всієї України Володимира у липні 1995 року. 6 вересня 1995 року перший заступник міністра юстиції В. Черниш видав наказ, згідно з яким було скасовано реєстрацію УНА (власне УНСО реєстрації не мала). У відповідь члени організації розпочали протестне голодування, проте воно не принесло бажаних результатів [30]. Весь наступний 1996 рік організація не полишає спроб поновити реєстрацію. 20 липня проходить черговий з'їзд УНА, на якому керівництво проголошує, що не має намірів надалі створювати при партії воєнізовані структури. Віднині абревіатура УНСО отримувала нове тлумачення – Українська народна солідарна організація (передбачалося, що це буде профспілка). Однак це також не допомогло, і в жовтні керівництво УНА-УНСО отримує від Мінюсту чергову відмову у реєстрації. В якості підстави було вказано те, що під виглядом профспілки УНСО

лишається незаконним воєнізованим формуванням. У листі зазначалося: «Про відверто воєнізований характер угруповання УНСО свідчать організаційні засади побудови цього формування та його «стройовий статут». А про організаційну єдність зазначених структур свідчить той факт, що керівниками УНСО виступають ті ж особи, які очолюють УНА.» [31]

В тому ж 1996 році відбулася ще одна подія за межами України, активну участь в якій взяли бійці УНСО. УНА до цього часу налагодила зв'язки з опозицією сусідньої Білорусі, висловлюючись проти політики Олександра Лукашенка по зближенню цієї держави з Росією. Навесні 1996 року члени УНА-УНСО двічі вирушали до сусідньої республіки, щоб підтримати однодумців. Опозиційна акція в Мінську 2 квітня пройшла доволі спокійно, а от демонстрація 26 квітня (на честь річниці Чорнобильської трагедії) завершилася сутичкою з білоруськими правоохоронцями. Найактивнішими учасниками заворушень були білоруси з «Білого легіону» (місцева парамілітарна організація) та українці з УНСО. В результаті 12 «унсовців» опинилося за ґратами. П'ятьох через деякий час випустили, на інших чекав суд [32]. Громадськість України та Білорусі вимагала негайного визволення політв'язнів, керівництво Ічкерії навіть запропонувало обміняти українців на російських військовополонених, але це не допомогло [14]. В результаті «унсовці» отримали від одного до двох з половиною років в'язниці. Це був перший та єдиний випадок, коли членів цієї організації судили за кордоном.

29 вересня 1997 року УНА все ж була зареєстрована Міністерством юстиції. Це давало партії можливість прийняти участь у парламентських виборах наступного року, проте тепер вона мусила або повністю відмовитись від військової складової, або принаймні не поширювати інформацію про власні озброєні формування на широкий загал. У листопаді того ж року лави УНА-УНСО лишає один з її лідерів Дмитро Корчинський. Багато хто зі свідків тих подій стверджує, що після його уходу зникла «та сама», «легендарна» УНСО.

Наступні роки УНА-УНСО діяла менш активно, ніж до цього. І далі військова підготовка мала місце, відбувалися вишколи, у 1997-2001 роках добровольці з УНСО знов виконували бойові операції на території Грузії, однак це вже було у значно менших масштабах. Влітку 2000 року «унсовці» (біля сотні) знов відправилися до Білорусі. Планувалося, що білоруська опозиція має рішуче виступити проти режиму Лукашенка та силою скинути його. Доволі тривалий час українські добровольці знаходилися в лісах під Мінськом та готувалися у потрібний момент увійти до столиці та взяти участь у білоруській революції. Однак цього не сталося, опозиція не наважилася на радикальні дії, і УНСО повернулася додому.

Останній дійсно масовий та потужний виступ УНСО пов'язаний з протестною кампанією, що увійшла до історії під назвою «Україна без Кучми». З самого початку акції «унсовці» приєдналися до виступів опозиції та організували охорону наметового містечка в центрі Києва. УНА-УНСО, окрім невдоволення політикою Леоніда Кучми, мала ще один мотив участі в цих подіях: організація підтримувала дружні стосунки з Георгієм Гонгадзе (як відомо, саме з його вбивством був пов'язаний початок акції «Україна без Кучми») ще з 1993 року, коли той знімав фільм про «унсовців» в Абхазії. Кульмінацією всеукраїнської кампанії стали масові заворушення у Києві 9 березня 2001 року. В обох великих сутичках з правоохоронцями (біля пам'ятника Тарасу Шевченку та на вулиці Банковій) провідну роль відігравали саме члени УНА-УНСО. Після цих резонансних подій почалися масові затримання активістів організації. 19 затриманих влітку постало перед судом, всі вони (окрім Андрія Шкіля, що вийшов з СІЗО після обрання народним депутатом) отримали від двох до трьох з половиною років позбавлення волі.

Подальші декілька років існування УНА-УНСО були пов'язані перш за все з розколами, взаємними претензіями та конфліктами колишніх соратників по організації.

Практично водночас з УНА-УНСО виникає та формується інша відома націоналістична організація – Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ). Незважаючи на подібність цих двох структур та належність до одного й того ж політичного «крила», майже з самого початку свого існування вони мали неприязні, або навіть відверто ворожі стосунки. Причиною цього були в першу чергу ідеологічні розходження. Взаємні образи та звинувачення лунали як на рівні центрального керівництва, так і на рівні місцевих організацій [17].

Як і УНА, ДСУ на початку 1993 року також створила власну парамілітарну структуру, яка отримала назву Варта ДСУ. У агітаційних матеріалах цієї організації було сказано: «Український юначе! На противагу бандформуванням РДК, «Фронта національного спасення» та іншим російським організаціям в Україні, українське націоналістичне об'єднання «Державна самостійність України» формує загни самозахисту українців – Варту ДСУ. У цих загонах ти зможеш пройти спортивний вишкіл і націонал-патріотичне виховання. Український юначе! Україні потрібна твоя дієва допомога! Україні потрібні дисципліновані, вишколені бойовики, здобувачі слави. Ти зобов'язаний стати захисником української нації.» [33]

Командиром ДСУ став депутат Кіровоградської обласної ради з Олександрії Володимир Стадниченко.

На відміну від УНСО, Варта ДСУ практично не ставала об'єктом гучних скандалів, учасником масових заворушень чи фігурантом резонансних кримінальних справ. Діяльність цієї структури обмежувалась хіба що вишколами та маршами, тому інформації про Варту збереглося вкрай мало. Що стосується участі українців у війнах за кордоном, то керівництво ДСУ вважало це відстоюванням чужих інтересів та забороняло своїм підлеглим подібну діяльність (крім того, це був один із пунктів критики УНСО з боку ДСУ) [17]. Найбільші осередки Варти ДСУ (як і власне ДСУ) були у Олександрії Кіровоградської області, Рівному, Києві, Дніпропетровську та Запоріжжі.

Проти Володимира Стадниченка Кіровоградська обласна прокуратура порушила кримінальну справу за ст. 187-6, однак за сприяння місцевої обласної ради справу було закрито [34]. Ще одну кримінальну справу було порушено проти члена ДСУ Анатолія Пирога за нанесення важких тілесних ушкоджень (в результаті він опинився за ґратами).

Поступово після 1995 року Варта ДСУ (разом із партією) зменшує активність та у 1997 році (після конфлікту Стадниченка та голови ДСУ Романа Ковалю) припиняє своє існування.

Ще однією заснованою у 1993 році організацією було Громадське спортивно-патріотичне об'єднання «Тризуб» імені Степана Бандери. Створення цього формування було пов'язане з відновленням в Україні Організації українських націоналістів (революційної) на чолі зі Славою Стецько. Провід ОУН(р) ініціював створення двох структур, які йому підпорядковувались – Конгресу українських націоналістів (політична партія) та ГСПО «Тризуб» (воєнізоване формування) [19].

Засновником організації у 1993 році став викладач філології з Дрогобича Василь Іванишин. До цього він очолював Дрогобицьку сотню УНСО, проте з ідеологічних міркувань (якраз тоді почався відхід УНА-УНСО від суто націоналістичних ідей) він залишив лави цієї організації (за ним пішла практично вся сотня) [20]. Офіційною датою заснування «Тризубу» вважається 14 жовтня 1993 року, однак де-факто розбудова організації почалася наступного року. В цей час були засновані осередки «Тризубу» у різних регіонах України (в тому числі – на Сході, де першими та найпотужнішими стали Харківське та Дніпропетровське обласні відділення).

Ідеологічними основами «Тризубу» стали класичний «бандерівський» націоналізм та християнство.

На той час головною функцією «Тризубу», що виходила з нагальних потреб, було забезпечення охорони заходів ОУН(р) та КУН. «Оунівці» та «кунівці» дійсно потребували захисту, особливо у південно-східних регіонах країни. В ці роки там трапилося чимало інцидентів за участі ідеологічних опонентів націоналістів, однак завдяки злагодженим діям «Тризубу» конфлікти швидко завершувались нейтралізацією цих опонентів [35].

Хоч керівництво «Тризубу» і підпорядковувалось проводу ОУН(р), це все ж таки була самостійна організація, яка проводила і свої окремі акції (марші, мітинги і т.п.), вела націоналістичну пропаганду та особливу увагу приділяла військово-спортивній підготовці кадрів. Також «тризубівці» співпрацювали з церквами, перш за все з УГКЦ [26]. На відміну від УНА-УНСО, «Тризуб» ніколи офіційно не брав участі в закордонних збройних конфліктах (це одна з причин того, що «Тризуб» є менш відомим, ніж УНСО), проте окремі члени організації могли, не афішуючи цього, побувати в деяких «гарячих точках». Причетні до «Тризубу» люди зі зрозумілих причин не підтверджують такого припущення, але й не спростовують його.

У 1994-1995 роках «Тризуб» не зазнавав особливої тиску з боку державних структур. У двох містах (Дніпродзержинськ та Тернопіль) організацію вдалося зареєструвати. Взагалі найбільш активними та численними були Тернопільський, Дніпропетровський («Січеславський»), Львівський, Івано-Франківський, Чернівецький, Волинський, Харківський та Донецький обласні осередки [20]. Декілька разів «тризубівців» затримувала міліція, проте серйозних наслідків для них на цьому етапі не було. Зокрема у вересні 1995 року в лісі на Донеччині міліція затримала трьох учасників вишколу з ножами та армійськими штиками [36]. Проти двох з них було порушено кримінальну справу за незаконне володіння холодною зброєю, проте справу через деякий час було закрито.

У 1996 році відбувається декілька подій, після яких почалися дійсно активні заходи правоохоронців проти «Тризубу».

У січні троє озброєних обрїзми «тризубівців» (серед них – голова Харківського обласного загону) напали на військову частину на Харківщині. Метою нападників було захоплення зброї (як виявилось пізніше, це була їхня власна ініціатива, не узгоджена з керівництвом організації). Їм вдалося обеззброїти вартових, викрасти автомати та набої, проте вони були затримані міліцією, коли поверталися потягом до Харкова [37]. «Тризубівці» постали перед судом та отримали від 6 до 7 років ув'язнення.

Незабаром почалися обшуки та затримання інших членів організації, переважно у східних областях. Знаходили найчастіше зброю та боєприпаси [38]. Організація стверджувала, що ці речі були підкинуті [12]. Командир «Тризубу» на Донеччині Віталій Применко був засуджений на 2 роки позбавлення волі за зберігання зброї. Дніпродзержинський осередок було знято з реєстрації [23].

Того ж року відбулися ще дві резонансні події, які ще більше загострили ситуацію навколо «Тризубу».

Спочатку у Дніпродзержинську випадковий побутовий конфлікт «тризубівців» з місцевим криміналітетом призвів до стрільянини, внаслідок якої було вбито місцевого «авторитета». Було порушено кримінальну справу проти людини, яка зробила постріл – офіцера-«афганця» Валентина Калини [39].

Наступний епізод мав місце у жовтні в Чернівцях. Декілька десятків молодих «тризубівців» займалися охороною Чернівецького машинобудівного заводу. Внаслідок махінацій відбулася спроба місцевого бізнесмена привласнити собі завод (щось подібне до сучасних рейдерських схем). «Тризуб» мав відстояти завод для законних власників. В результаті відбулася масштабна бійка охоронців та кількох сотень бійців «Беркуту», що тривала декілька годин [40]. П'ятьох «тризубівців» тоді було затримано, вони отримали від 5 до 10 діб адміністративного арешту. Це був ще один крок, що наблизив початок ще більш активних дій держави проти «Тризубу».

25 грудня того ж року 52 народних депутати України підписали звернення до Президента та Генерального прокурора з вимогою «негайного розпуску незаконних воєнізованих формувань («Тризуб»,

УНА-УНСО та ін.)». У зверненні депутати надали докази того, що вказані організації підпадають саме під цю категорію [41].

31 грудня Леонід Кучма у відповідь на звернення надіслав до різних державних структур (Генеральна прокуратура, Кабінет міністрів та ін.) доручення з вимогою «навести порядок» [42].

У 1997 році починаються судові процеси над «тризубівцями» і на Західній Україні (у східних областях осередки на цей час діяли фактично у підпіллі). Навесні-влітку проходив розгляд справи трьох членів організації – Євгена Філя, Івана Сути та Євгена Поважного, яких звинувачували у створенні незаконного воєнізованого формування. Засідання суду супроводжувались масштабними акціями на підтримку підсудних. В результаті всі троє отримали умовне покарання [20].

Після цієї низки кримінальних справ активність «Тризубу» значно знизилася. Поновлення активності відбулося після з'їзду у серпні 1999 року. Однак «проблеми» з законом у Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери (саме така нова назва була затверджена того року) не завершилися: тієї ж осені Віталія Применка знов затримують, на цей раз за підозрою у нанесенні важких тілесних ушкоджень секретарю ЛКСМУ м. Горлівка, і незабаром він отримує новий термін ув'язнення [43].

Надалі «Тризуб» продовжував діяти у тому ж руслі, переживши декілька злетів та падінь. З боку членів організації було чимало спроб зареєструвати місцеві відділення (а потім – отримати реєстрацію на всеукраїнському рівні), однак ці спроби виявилися марними. В більшості випадків причиною відмови ставала саме військова складова діяльності «Тризубу».

Засновники вже згаданої Варти Руху у 1991 році створили ще одну політичну силу націоналістичного спрямування – Соціал-національну партію України (СНПУ). Разом з Ярославом Андрушківим та Юрієм Криворучком співзасновниками партії стали Андрій Парубій та Олег Тягнибок. СНПУ доволі швидко стала впливовою силою на Львівщині та намагалася поширити свої структури на інші регіони України. У 1993 році при партії було створено так звані «Народні охоронні загони», які і мали стати силовим крилом політичної організації. Характерною ознакою «Народних загонів» були чорні однострої. 22-24 вересня вони брали участь у масовій акції непокори біля приміщення Верховної Ради України у Києві та вступили в сутички з міліцією [44].

«Народні загони» (або «Загони СНПУ») не отримали реєстрацію через власну назву, в якій Міністерство юстиції вбачало порушення чинного законодавства. Але «Народні загони» стали основою іншої організації, яка була створена у 1996 році та отримала назву Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України». Очолив її один із лідерів СНПУ Андрій Парубій.

«Патріот України» створювався за зразком вже існуючих парамілітарних організацій. Суттєвою рисою, яка відрізняла «Патріот України» від інших подібних структур, була майже повна відсутність людей старшого покоління. І на керівних, і на рядових посадах тут була молодь. Були спроби розбудови осередків СНПУ та «Патріоту України» у різних регіонах України (наприклад, на території Наддніпрянщини більш-менш дієві відділення були у Харкові, Кіровограді, Нікополі Дніпропетровської області, Одесі, а також у Києві), проте реально потужною організацією була тільки на Львівщині.

Найбільш резонансна акція «Патріоту України» відбулася у Львові 7 листопада 1997 року. Декілька сотень бійців ПУ, СНПУ, а також просто націоналістично налаштованих львів'ян вступили у сутичку з приблизно такою ж кількістю молодих прихильників Комуністичної партії України, які, за спогадами очевидців, були привезені для влаштування провокацій зі східноукраїнських областей. Після жорсткого побиття комуністів міліція завела низку кримінальних справ проти націоналістів. Лідера ПУ Андрія Парубія звинувачували, крім іншого, в організації масових заворушень. Але, як це бувало з іншими організаціями, неабиякий тиск громадськості, яка організувала масові акції та підтримку підсудних, призвів до закриття справи наступного року [16].

Перший з'їзд «Патріоту України» відбувся 12 грудня 1999 року у Львові. Цього дня відбувся і найбільший за історію СНПУ та ПУ марш – вулицями міста організовано пройшли близько 1500 членів партії та її воєнізованої структури зі смолоскипами.

Серед свідків тих подій доволі поширеною є інформація про конфлікти СНПУ та ПУ з кримінальними структурами Західної України, однак самі члени вказаних організацій деталізувати та конкретизувати цю інформацію зазвичай відмовляються.

Наприкінці 1990-х років ПУ переживає короткотривалий період піднесення, однак вже у 2001 році через внутрішні конфлікти у СНПУ «Патріот України» фактично припиняє своє існування.

Отже, ми простежили історію діяльності найбільш потужних українських націоналістичних парамілітарних організацій протягом 1990-х років та заходи держави щодо припинення їхнього існування.

Прослідкуємо, як склалася подальша доля вказаних організацій.

УНА-УНСО після «справи 9 березня» пережила декілька розколів та внутрішніх конфліктів. Зараз формально існує декілька організацій з такою назвою, проте фактично єдиною дієюю є УНА-УНСО на чолі із Юрієм Шухевичем (УНСО очолює Валерій Бобрович, він же «сотник Устим»). Але навіть ця єдина діюча УНА-УНСО не являє собою тієї сили, якою була у перші 10 років незалежної України. Гучними акціями минулого УНСО заробила собі славу, яка зберігається і досі. Навіть сьогодні назвою організації іноді позначають всіх сучасних українських націоналістів взагалі (часто плутаючи з ОУН-УПА), вітчизняні та зарубіжні ЗМІ поширюють сумнівну інформацію щодо участі «унсовців» у закордонних конфліктах сьогодні (іноді вдаючись до низькоякісних фальсифікацій, як це було у випадку з російсько-грузинською війною у серпні 2008 року [45]).

Варта ДСУ, як вже було згадано, припинила існування у 1997 році. Сама ДСУ на той час була вже у стані занепаду, і остаточно зникла у 2003 році.

«Тризуб» також переживає не найкращі часи, проте активна діяльність триває і сьогодні, до того ж у такому самому руслі і на тих же ідеологічних засадах, що й у 1990-х роках. За останній час організація провела декілька справді гучних акцій. На початку 2011 року, як і 15 років тому, проти «тризубівців» було відкрито декілька кримінальних справ, чимало людей було заарештовано.

СНПУ та «Патріот України» в середині 2000-х років відродилися у двох організаціях. У 2004 році СНПУ (тепер її очолював Олег Тягнибок) змінила назву (відтепер це – Всеукраїнське об'єднання «Свобода») та дещо зменшила частку радикалізму в гаслах, програмах та естетиці. Роком пізніше у місті Харків вихідці з місцевих осередків СНПУ та «Тризубу» заснували нову організацію під старою назвою – «Патріот України». До «львівського» ПУ «харківський» має доволі опосередковане відношення (успадкована символіка, ідеологічні засади). Колишній голова «Патріоту України» Андрій Парубій зараз є депутатом Верховної Ради.

Як ми можемо оцінити цю діяльність? Ставлення у суспільстві до подібних організацій доволі неоднозначне, але більше негативне. Справа не тільки в ідеологічних засадах, а й у тому, що більшість громадян бачить у радикалах потенційну загрозу спокійному та стабільному життю. Побоювання викликає навіть символіка та естетика деяких організацій: в «унсовському» хресті, «патріотівській» «Ідеї Нації» та навіть у «тризубівському» «хрестомечі» непідготовлений глядач часто бачить «свастику», що вкупі з військовими одностроями та смолоскипними маршами викликає в пересічного громадянина певні асоціації.

По-різному сприймають парамілітарні формування і у націонал-патріотичному таборі. Поміркований сегмент цієї політичної сфери часто називає озброєних націоналістів «провокаторами», що навмисно «псують» мирну репутацію патріотів. До цього слід додати традиційну ворожнечу не тільки політичних партій, а й воєнізованих формувань (з обов'язковими закидами на адресу один одного, найбільш поширеним серед яких є звинувачення у «роботі на спецслужбі», вітчизняні чи зарубіжні).

Ставитись до подібних організацій можна по-різному, однак ми маємо з'ясувати, чи досягли вони того, чого прагнули стільки років. Повернемося до завдань парамілітарних формувань, які ми визначали на початку цієї праці. Отже, сутички з політичними опонентами проходили з перемінним успіхом, проте мабуть жодна з «ворожих» політичних сил не була ліквідована саме зусиллями націоналістів (не рахуючи маленьких організацій). Зовнішнього вторгнення на територію України, як відомо, так і не відбулося. До влади націоналісти не прийшли, а силове протистояння з державними структурами (найбільш гострою в цьому плані була акція «Україна без Кучми», учасники якої дійсно розраховували скинути президента) завершувались поразками. Таким чином, на думку автора, в Україні 1990-х років, незважаючи на численні внутрішні негаразди, так і не склалося об'єктивних передумов для справжнього виходу парамілітарних організацій на провідні ролі у суспільно-політичних процесах.

Джерела та література

1. Кулик В. М. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150–167.
2. Кулик В. Націоналізм в сучасній Україні // Дух і Літера. – К.: Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 1997. – № 1-2. – С. 61-88.
3. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. – К.: Вид. дім «KM Academia», 1999. – 79 с.
4. Плотников Д.С. Националистические партии и движения как акторы политического процесса России и Украины: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02; Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2010. – 38 с.
5. Трофимов А.Ю. Отражение деятельности антиобщественных организаций (на примере УНА-УНСО) в СМИ // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49. – Т. 2. – С. 88-91.
6. Умланд А., Шеховцов А. Праворадикальная партийная политика в постсоветской Украине и загадка электоральной маргинальности украинских ультранационалистов в 1994-2009 гг. // Ab Imperio. – 2010. – № 2. – С. 219-247.
7. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990-2000. Частина 1 (1990-1994 рр.) // Однострій. – 2000. – № 4. – С. 23-31.
8. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990-2000. Частина 2 (1995-2000 рр.) // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 43-46.
9. Корчинський Д. Війна у натовпі. – К.: Амадей, 1999. – 384 с.
10. Чечило В. На задворках Совдепии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.book-read.ru/libbook_108599.html
11. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима. – К.: Зелений пес, 2009. – 224 с.
12. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Применком. м. Київ. 30.06.2010 р.
13. Інтерв'ю Е.Андрющенка з І.Мазуром. м. Київ. 02.07.2010 р.
14. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Мирончуком. м. Київ. 05.07.2010 р.
15. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Рябченком. м. Київ. 23.08.2010 р.
16. Інтерв'ю Е.Андрющенка з А.Парубієм. м. Київ. 29.04.2011 р.
17. Інтерв'ю Е.Андрющенка з О.Черненком. м. Запоріжжя. 02.04.2010 р.
18. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Москаленком. м. Запоріжжя. 14.04.2010 р.
19. Інтерв'ю Е.Андрющенка з І.Іванченком. м. Дніпродзержинськ. 02.08.2010 р.
20. Інтерв'ю Е.Андрющенка з Д.Ярошем. м. Дніпродзержинськ. 02.08.2010 р.
21. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Ущাপовським. м. Одеса. 28.08.2010 р.

22. Провокаторы из «Тризуба» подражают нацистам по сценариям ФСБ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rupor.info/news-politika/2009/03/27/provokatori-iz-trizuba-podrazhajut-nacistam-po-sce/>
23. Гайнулина З. Закат «Тризуба» // Ведомости (Днепродзержинск). – 1996. – 9 июля.
24. Парамілітарні утворення // Воєнно-історичний форум Military Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.milua.org/viewtopic.php?f=9&t=5178&start=60>
25. Статут Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Програмові документи та довідкові матеріали. – К., 1994. – С. 11.
26. Андрущенко Е. Релігійний чинник в ідеології та діяльності Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Випуск 4. – С. 43-51.
27. Андрущенко Е. Участь УНА-УНСО в релігійному житті України 90-х рр. ХХ ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2011. – Кн. I. – С. 718-724.
28. Положення про Українську Народню Самооборону (УНСО) // Замкова Гора (Київ). – 1991. – №1.
29. Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3582-12>
30. Захарин С. Члени УНА обявили очередную голодовку // Ведомости (Киев). – 1995. – 21 сентября.
31. Стислий курс історії УНА-УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unaunso.org/articlePrint.php?id=1&subid=1&artid=32&lang=ukr>
32. Дудинов Ю. Воли не видать? // Народная газета (Минск). – 1996. – 22 августа.
33. Листівка Варти ДСУ // Особистий архів Е.Андрущенко.
34. Кіпіані В. ДСУ: від націоналізму до націонал-соціалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/aktualii/index.cgi?258>
35. Мудрик-Мечник С. Боротьба за правопорядок в ОУН(б) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista063>
36. Кротов О. Трехдневный Шаолинь в Великоанадольском лесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista303>
37. Наумов А. Жизнь в полоску, а небо в клеточку // Интересная газета (Киев). – 1996. – №3(29).
38. Панич С., Рижков В. Правоохоронці звітують про викриття осередків «екстремістської воєнізованої організації» // День (Київ). – 1966.
39. Боркут Т. Правосуддя з міста імені чекіста // Шлях перемоги (Львів). – 1997.
40. Пустельник Л. Члени «Тризубу» заплатили за «осінню революцію» своїм здоров'ям. Хто заплатить їм? // Молодий буковинець (Чернівці). – 1997. – 31 січня.
41. Депутатське звернення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista001>
42. Відповідь на депутатське звернення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista002>
43. Бандеровский «Кот» ранил коммуниста, но не ушел от СБУ // Московский комсомолец (Донецк). – 2000. – 25 мая.
44. Парамілітарні утворення // Воєнно-історичний форум Military Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.milua.org/viewtopic.php?f=9&t=5178&start=105>
45. Як працює ФСБ // Блог Олени Білозерської [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bilozerska.livejournal.com/99500.html>

Андрущенко Э.С. Парамилитарные структуры украинского националистического движения 90-х гг. XX в.

Статья посвящена исследованию наиболее известных и активных украинских националистических парамилитарных организаций 90-х годов XX века. Рассмотрены деятельность этих формирований и меры государства, которое пыталось прекратить их существование. Охарактеризованы внутренняя структура и характерные признаки этих организаций. Оценено влияние парамилитарных формирований на общественно-политические процессы в стране.

Ключевые слова: парамилитарные организации, национализм, УНА-УНСО, «Тризуб», Варта ДСУ, «Патриот Украины».

Andryushchenko E.S. Paramilitary structures of the Ukrainian nationalist movement of the 90th years of the twentieth century

The article is devoted to the study of the most famous and active Ukrainian nationalist paramilitaries of the 90th years of the twentieth century. Activities of these groups and government measures aimed to the ending of their existence are considered. The inner structure and the characteristics of these organizations are characterized. The influence of paramilitaries on the political processes in the country is rated.

Key words: paramilitaries, nationalism, UNA-UNSO, "Tryzub", Varta DSU, "Patriot of Ukraine".